

A múlt a jelenben

UNGVÁRY KRISZTIÁN: *A SZEMBENÉZÉS HIÁNYA. FELELŐSSÉGRE VONÁS, IRATNYILVÁNOSSÁG ÉS ÁTVILÁGÍTÁS MAGYARORSZÁGON 1990–2017*

A rendszerváltozás óta a legkülönbözőbb témákhoz kapcsolódva és a legváltozatosabb formákban merül fel újra és újra annak kérdése, hogy mit kezdünk az elmúlt diktatórikus rendszerek politikai és mentális örökségével. Különösen a két világháború közötti időszak és a Kádár-korszak értékelése körül bontakoznak ki éles viták, míg maguk az átmenetek, az 1918 és 1920, az 1945 és 1948 közötti időszak, valamint maga az 1989–90-es rendszerváltozás jelentőségükhöz képest lényegesen kevesebb figyelmet kapnak. Az, hogy a terhelt múlthoz kapcsolódó viták állandóan fellángolnak, nem csak arra utal, hogy a múlttal való szembenézés esetében elsődlegesen egy olyan folyamatról van szó, amely természetéből adódóan lényegében lezárhatatlan, hanem arra is, hogy az emlékezetpolitika a szimbolikus politizálás egyik legfontosabb területe, ahol az értelmezési hatalomért állandó harc folyik. Az értelmezési hatalom legérzékenyebb, ideológiailag leginkább átítatott és érzelmileg leginkább túlfűtött területe a múlt, amely identitások alapjául és a történeti folytonosság megalapozásának kiindulópontjául szolgál. Egy olyan politikai közösség történelmében, mint a magyar, amely számtalan törést, kisebb-nagyobb rendszerváltozást élt meg az előző évszázadban, ennek különösen nagy jelentősége van. Ugyanakkor tény, hogy az értelmezést övező minimális konszenzus hiánya állandó deficiteként jelenik meg, amelynek leküzdése lehetne ugyan eminens politikai cél, de mindaddig, amíg vannak olyan politikai csoportok és irányzatok, amelyek ezekből a szimbolikus konfliktusokból és mesterséges szembeállításokból közvetlen politikai előnyöket képesek kovácsolni, addig illúziónak tűnik ennek elérése. Egy minimális konszenzus nem jelentené természetesen a viták végét, de segíthetne bizonyos alapfogalmak és alapértékek tisztázásában, hogy a viták értelmes mederben folyjanak, és ne csupán a politikai ellenfelek megbélyegzésére szolgáljanak. Ehhez a politikai szereplők önmérsékletére, a civil társadalom nyitottságára és a tudomány felvilágosító elkötelezettségére lenne szükség, ami azonban jelen körülményeink között meglehetősen nehezen elképzelhető.

Ezzel együtt a tudományok nem kerülhetik meg azt a feladatot, hogy a múltról és annak politikai vetületeiről a maguk eszközeivel számot adjanak, miközben nem rendelik alá magukat közvetlen hatalmi érdekeknek egy olyan politikailag minden tekintetben nagyon érzékeny területen, mint a történetpolitika. Ha a területet diszciplinárisan be akarjuk sorolni, akkor az valahová a történet- és a politikatudomány területei közé esik; előbbi a közelmúlt eseményeit rekonstruálja, utóbbi pedig annak politikai felhasználását vizsgálja, miközben egyik sem lehet meg a másik eredményei nélkül, tárgyaik, illetve kölcsönhatásaik tekintetében. Ungváry Krisztián *A szembenézés hiánya. Felelősségre vonás, iratnyilvánosság és átvilágítás Magyarországon 1990–2017* című könyve egy, eme különböző szempontokat egyesíteni kívánó vizsgálat eredményének tekinthető. A szerző arra vállalkozik, hogy a magyar múltfeldolgozás módjait, sikerét és főleg sikertelenségét a közelmúlt politi-

kai botránnyainak krónikáin keresztül mutassa be, és rávilágítson a feltárási folyamatok kezdettől fogva ellentmondásos voltára. A könyv első fejezetei az iratnyilvánossággal, az átvilágítással és a múltfeldolgozás büntetőjogi szempontjaival foglalkoznak. A második rész esettanulmányokat tartalmaz, amelyek csak részben képezik a múltfeldolgozás tárgyát, sokkal inkább bizonyos pártállami mechanizmusok működésére világítanak rá, és ennyiben jobban megfelelnek a szerző szakmájából fakadó tudományos kompetenciáinak. Számomra a két utolsó fejezet, *A „Máté” fedőnevű bizalmas nyomozás* és *A medence sötét oldala* mutatják fel a szerző kutatásának eredeti vonásait, jóllehet a bemutatott és elemzett esetek nem elsősorban politikai természetűek, hanem köztörvényes bűncselekmények. Ezekkel kapcsolatban ugyan nehezen értelmezhetőek a szembenézés hiányának politikai és társadalmi vetületei, de talán mégis ezek világítanak rá leginkább a diktatúra bizonyos diszkrét és képmutató mechanizmusaira.

A kötet elején szereplő fejezetek ezzel szemben magára a múltfeldolgozás folyamatára, ennek törvényi hátterére, illetve ezek nyomán deficitjeikre reflektálnak, jóllehet, ezeket többnyire az ügynevezett „ügyekre”, azaz közéleti botránnyokra szűkíti le, amelyeknek kontextusát általában elnagyolja vagy nem világítja meg közelebbről. A kötetben felsorolt „ügyek” véleményem szerint a múltfeltárási szempontjából valóban jellemzőek, de semmi esetre sem a legfontosabb szempontot jelentik. Ungváry ezek kapcsán – helyesen – arra az alapvető ellentmondásra hívja fel a figyelmet, hogy „a magyar társadalom múltfeltárási érdekelt része két malomban őrlött. A sortűzpercek és a jogi felelősségre vonás ügyeiben aktív jogászok [...] egyáltalán nem foglalkoztak az iratnyilvánosság kérdésével, sőt nem is kapcsolódtak azokhoz, akiket ez érdekelt (nem jelentettek meg velük közös publikációkat, nem szerepeltek velük közös konferencián stb.). Egyáltalán nem foglalkoztak a náci-nyilas bűncselekmények felkutatásával sem, [...] holott a totalitarizmus-teória jegyében mindkét szélsőség ellen egyaránt fel kellett volna lépniük. Azok viszont, akik az iratnyilvánosságot szorgalmazták, érdektelenséget tanúsítottak a felelősségre vonás kérdésében vagy kifejezetten akadályozták azt. Ez a kölcsönös érdektelenség, sőt ellenségesség első látásra érthetetlen, hiszen iratnyilvánosság és felelősségre vonás elvileg szorosán összefüggő fogalmak.” (62–63.) Vitathatatlan, hogy ezek az ellentmondások, sőt ellentétek kezdettől fogva fennálltak, de véleményem szerint ezek összefüggései alapvetően mégiscsak esetlegesek, és semmi esetre sem feltételezik egymást. A felelősségre vonás mindig is egy általános, közelebbről nehezen meghatározható igazságérzethez vagy politikai bosszúhoz kapcsolódott, de mivel a diktatúrából a demokráciába való átmenet egyben a jogállamiság elveinek érvényesítését is jelentette, az igazságszolgáltatásra bízta a történelmi igazságosság kérdésének megoldását, amelynek kapcsán azonban az szükségyszerűen csődöt mondott. A büntetőjog minden fejlődése ellenére sem igazán alkalmas arra, hogy a múlt bűneit megtorolja, mert ezekben az esetekben az államok és társadalmak nevében és állítólagos érdekében követnek el bűnöket, csak-hogy szervezeteket, mozgalmakat és pártokat be lehet ugyan tiltani, de megbüntetni nem. Megbüntetni egyéneket lehet, de ezekben az esetekben szinte lehetetlen pontosan megállapítani az egyéni bűnösség mibenlétét, és a felelősség körét kijelölni. Vajon elég-e valaki elítéléséhez, ha tagja volt egy szervezetnek? Vajon el-

ítélhető-e valaki konkrét ügyben, ha felelőssége sokkal inkább általános? Az alapvető ellentmondásosságból adódó bírói gyakorlat elsősorban abban nyilvánult meg, hogy ha valakire rábizonyították is a közvetett bűnösséget, a büntetés elfogadhatatlanul enyhe volt a bűncselekmény – mondjuk egy mérsárlás vagy sortűz súlyosságához – képest, miközben a közvetlen bűnelkövetők és végrehajtók mérlegelési lehetőségei általában korlátozottak és esetlegesek voltak ahhoz, hogy konkrétan megállapítható lett volna a bűncselekmény szándéka.

Az iratnyilvánosság kétségtelenül fontos szerepet játszik a múltfeldolgozásban, különös tekintettel a diktatúrák működésének forrásaként, ugyanakkor a magyar múltfeldolgozásban valójában a politikai diszkreditálás eszköze volt, és így általában diszfunkcionális szerepet játszott. A „mutyijellegű ügynökteleplezés” (48.) értelemszerűen nem eloszlatta a homályt, hanem sokkal inkább növelte a zavartottságot. A különböző politikai oldalak nem egyszerűen (meg)kerülték az iratnyilvánosságot, hanem az ügynökkártyát mindenkori érdekeiknek megfelelő helyzetekben játszották ki. Mindazonáltal egyértelműnek tűnik, hogy a politikát, a botrányokat kereső újságírókat és a tudományt kivéve a társadalom jó részét nem igazán érdekelte az akták nyilvánossága, és ez a fajta nyilvánosság sokkal inkább tekinthető egy szűk elit ügyének, mintsem a társadalom egészének a terhelt múlthoz való viszonyát tükröző problémakörnek. A könyvben levezetett történeti szál elsősorban a jogi és a politikai aspektusokra koncentrál, miközben a társadalmi hatásokot jórészt figyelmen kívül hagyja. Ez persze részben magyarázható azzal, hogy a halogató hozzáállás vitathatatlan szimptomája az aktákkal való politikai taktikázásnak és a probléma kerülésének, de ezen túl pontosan mutatja a társadalom érdektelenségét is. Pedig a múltfeldolgozás nem lehet az elit ügye, annak le kell szüremlenie a történelmi leckék példázataiból kiindulva az oktatáson és a mediális megjelenítéseken keresztül a társadalom mélyebb rétegeibe, különben a múltfeltárás öncélúvá válik, és semmilyen tekintetben nem szolgálja a demokratizálódást, amelynek eredetileg szolgálatába kívánták állítani.

Az Ungváry Krisztián által összefoglalt és szembeállított múltfeldolgozási lehetőségek – a büntetőperек az egyik, és a titkosszolgálati iratok nyilvánosságra hozatala a másik oldalon – önmagukban nem váltják ki a múlttal való kritikus szembenézést. Már csak azért sem, mert ezek két nagyon különböző megközelítést mutatnak, de az összehétközhetetlenség nem elvi, hanem nagyon is direkt politikai, amennyiben előbbi inkább a jobboldalhoz, azon belül is az MDF-hez, utóbbi inkább baloldalhoz, elsősorban az SZDSZ-hez kötődött. Mára ezek a különbségek történelmi távlatban egyre kevésbé tűnnek áthidalhatatlannak, de a kilencvenes évek elején ezek még nagyon is konkrét politikai állásfoglalásokat jelentettek. Fel lehet tenni a kérdést, hogy ha ezek a folyamatok sikeresebben zajlottak volna le a rendszerváltozás utáni Magyarországon, és a bírósági perек a bűnösök megbüntetéséhez, illetve az állambiztonsági tevékenység és a rendszer elnyomó jellegének fenntartása a közéletből való kizáráshoz vezettek volna, akkor vajon megtörtént volna-e a társadalom részéről a saját múltjával való szembenézés? Számomra meg lehetőségek kétséges, hogy ez a folyamat valamilyen általános megtisztulást és a demokrácia iránti elkötelezettség növekedését eredményezte volna rövidtávon. A fentiek alapján vitatható Ungváry Krisztián azon állítása, hogy a kollaborációs bű-

nők nyilvánosságra kerülése megoldást vagy egyenesen katarzist jelentett volna a magyar társadalom számára (59.). Kinek és mennyiben hozott volna megtisztulást és megkönnyebbülést az iratnyilvánosság, a közéletből való kizárás vagy a büntetés? A múltfeldolgozás területén elért mégoly vitatott részeredmények nem hozták magukkal az érintettek és széles rétegek szembenézését, aminek következtében a magyar társadalom többségének viszonya éppolyan reflektálatlan maradt saját múltjához, mintha ez meg sem történt volna.

A szembenézés hiányának megállapításában természetesen igaza van Ungváry Krisztiánnak, de ami az okokat illeti, véleményem szerint nem jó nyomon jár, amikor azt a perek sikertelenségére, a lusztráció félszívűségére és elsősorban a teljes iratnyilvánosság elmaradására vezeti vissza. „Ezzel a könyvvel az a célom, hogy bizonyítsam: a mai magyar politika deficitjei szorosan összefüggnek az iratnyilvánosság elmaradásával” (11.). Ennek alapján arra következtethetünk, hogy a magyar demokrácia deficitjei a múlttal való megfelelő szembenézés hiányából adódnak. A helyzet valószínűleg nem ilyen egyszerű, és a korreláció sem ilyen közvetlen. Egyenesen azt feltételezem, hogy a kettő közötti viszony éppen fordított: nem a szembenézés a demokrácia feltétele, hanem éppen ellenkezőleg, a demokrácia a szembenézés feltétele. Nem a múlttal való kritikus szembenézés teremti meg a demokratikus elköteleződés feltételeit, hanem a demokratikus elvek és értékek megszilárdulása kényszeríti ki a múlttal való szembenézést. Természetesen minden ország más és más módját választja a múltfeldolgozásnak, ami általában a diktatúra minőségétől, időtartamától és összeomlásának módjától függ, éppen ezért lehetetlen egyetlen, minden politikai kultúra számára kötelező módon előírni a múltfeldolgozás módszereit és időbeli határait. Az általános tapasztalat mégis azt mutatja, hogy a legtöbb országban, így például a Német Szövetségi Köztársaságban, amely a „múltfeldolgozás világbajnoka” (Esterházy Péter), a terhelt múlttal való szembenézés csak a világháború és a diktatúra összeomlása után két évtizeddel kezdődött. Ez nem a látencia időszaka volt elsősorban, hanem ennyi idő kellett ahhoz, hogy a németek visszanyerjék azt a kritikai képességet, amellyel múltjuk irányába fordulhattak. Először a 68-as mozgalmak résztvevői vetették fel a múlttal való folytonosságok problémáit az egyetemektől kezdve a közhivatalokon keresztül a bíróságokig, ami első látásra generációs kérdésnek tűnik, de valójában itt több generációnak a szabad demokratikus alaprend iránti elkötelezettsége nyilvánul meg. Azért nem beszélhetünk ebben az esetben pusztán a generációk egymásra következtetésének következményéről, mert az idő önmagában nem old meg semmit, ha az elit, és azon belül különösen a politikai elit nem mutat érzéket a demokratikus elköteleződés, közelebből a múlttal való szembenézés iránt. Ha ez működésbe jön, akkor a társadalom megtalálja annak módját, hogy terhelt múltját nemzete történeti elbeszélésébe illessze, hiszen ez demokratikus önértelmezésének szerves része. Ennek értelmében tehát megfordul az Ungváry Krisztián által idézett Timothy Garton Ash-mondattal: „minél nagyobb a feltárás, annál nagyobb a demokrácia”; minél nagyobb a demokrácia, annál nagyobb a feltárás, és annál kritikusabb és mélyebb a szembenézés.

lását is – fel kell használnunk, hogy közelebb kerüljünk ahhoz az állapothoz, amikor végre azt mondhatjuk, hogy megszabadultunk a múlt nyomasztó terheitől, és bizakodva tekinthetünk a jövőbe. A múlt hosszú árnyéka lassanként elhúzódik a fejünk felől, és nem szenvedünk a kínos emlékektől. A múlt nem egyszerűen a politikai harc terepe lesz, hanem a közös gondolkodásé arról, hogy közös múltunk hogyan előlegezi meg a jövőnket, amelyet magunknak szeretnénk. A helyzet az, hogy úgy tűnik, Magyarországon ez a folyamat éppen csak elindult, de az utóbbi években még csak mintha nem is ebbe az irányba mennénk. (Jaffa)

BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE

Frankofón képregénykutatás nyolc felvonásban

MAKSA GYULA: *KÉPREGÉNYEK KULTÚRAKÖZI ÁRAMLATOKBAN*

A képregény ma már nem nevezhető vakfoltnak a hazai média- és kultúratudományban. Rengeteg itthoni kutatója van, és évente több tucat magyar nyelvű publikáció születik ezen a területen. Maksa Gyula azonban mégis talált egy vakfoltot: a frankofón médiatudomány és Comic Studies eredményeinek tolmácsolójaként olyan területen járatos, amelynek jelentős része ismeretlen a hazai kutatók és a nagyközönség számára, hiszen a szakirodalmak többsége nem kapott nemhogy magyar, még angol fordítást sem. A szerző unikális érdeklődése különösen élesen rajzolódik ki új, *Képregények kultúraközi áramlatokban* című kötetében.

Maksa Gyula könyvének legnagyobb erénye, hogy nemcsak rálátást nyújt az általa behatóan ismert területre, hanem francia elméleteket és tudományos paradigmákat is meghonosít Magyarországon. 2010-es, *Változatok képregényre* című kötetéből elsősorban a medianarratológia egyes aspektusait ismerhettük meg, ezúttal az ismeretterjesztés (bár már a korábbi könyve is foglalkozott vele) és a média-geopolitika egyes elméleteibe kapunk mélyebb betekintést. A kötet mégis mindezek előtt képregénytudományos: a szerző elsősorban a francia-belga(-svájci) bande dessinée-ben (BD) járatos, de a kiadvány címéhez hűen kitekint más európai képregényekre, a japán mangára, a magyar, sőt az afrikai képregényre is, így érdekes olvasmány lehet azok számára, akik a Magyarországon jóval nagyobb láthatóságnak örvendő amerikai comicson túl is kíváncsiak a médiumra.

A kötet nem klasszikus értelemben vett monográfia, inkább tanulmánygyűjtemény. A *Képregények kultúraközi áramlatokban* oldalain a szerző a 2011 óta megjelent szövegeit gyűjtötte össze és gyúrta egybe. A publikációk ily módon való összerendezése a tudományos közegben bevett gyakorlatnak számít, ám ennek eredményeként a kiadvány nem teljesen koherens, hanem kissé mozaikszerű: az egyes alkotóelemek nem feltétlenül ugyanazzal a hozzáállással készültek, igen változatos elméleti összetettségek, így nem mind hat egy egységes gondolatmenetű könyv alkotórészként. Mindezt jól illusztrálja, hogy minden egyes tanulmánynak